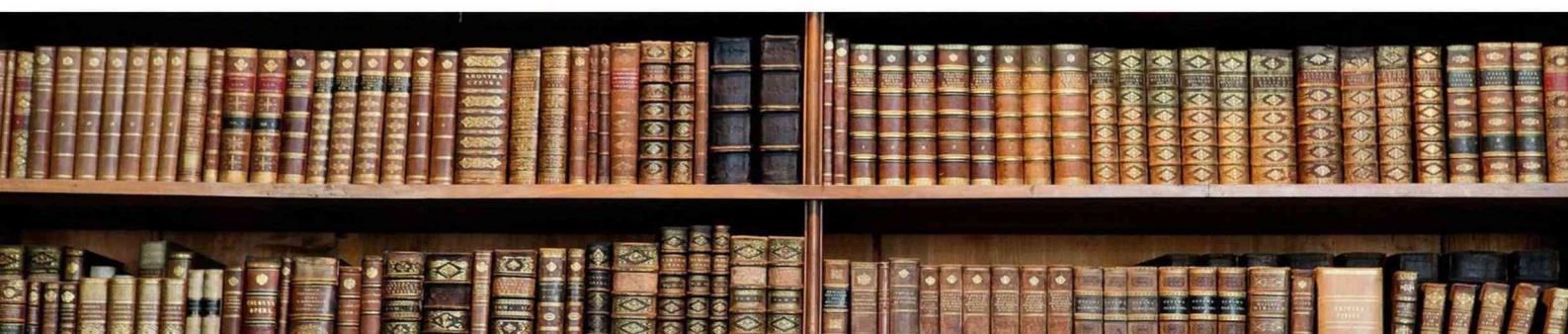
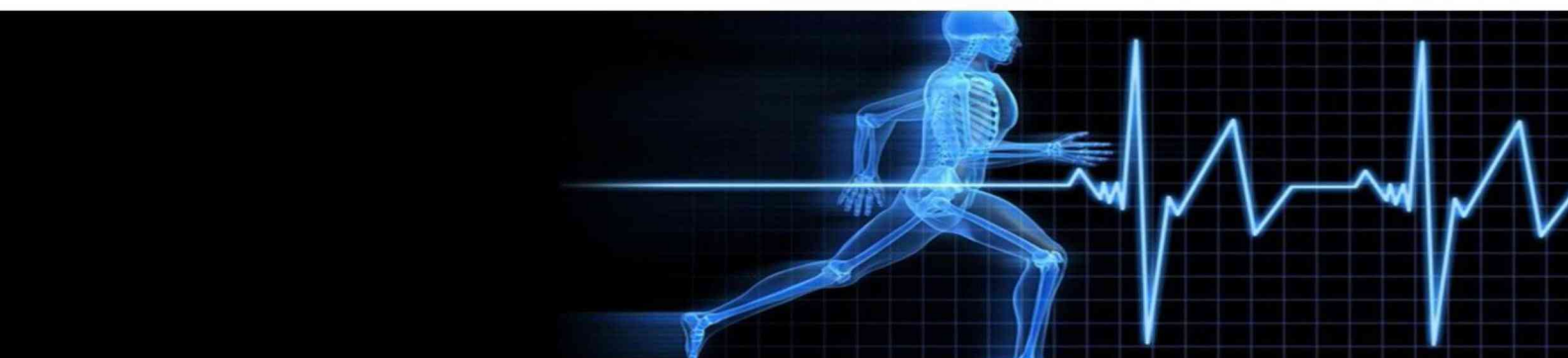

TAVASZI SZÉL 2016 / SPRING WIND 2016

Tanulmánykötet

Doktoranduszok Országos Szövetsége
Association of Hungarian PhD and DLA Students

IV.

TAVASZI SZÉL

SPRING WIND

Szerkesztette:
Dr. Keresztes Gábor

Doktoranduszok Országos Szövetsége
Budapest
2016

Tavaszi Szél – Spring Wind 2016

IV. kötet

Lektorálták:

Dr. Agárdi Izabella
Dr. Bokor Tamás
Dr. Boros Lajos
Dr. Chaudhuri Sujit
Dr. Deák Ágnes
Dr. Fleck Zoltán
Dr. Frauhammer Krisztina
Dr. Géra Eleonóra
Dr. Germuska Pál
Dr. Gurbai Sándor
Dr. Gyarmathy Éva
Dr. habil. Balogh László
Dr. habil. Bodnár Gabriella
Dr. habil. Gözsy Zoltán
Dr. habil. Györkös Attila
Dr. habil. Kata Csizér
Dr. habil. Lajos Péter
Dr. habil. Tóth Sándor László
Dr. habil. Trencsényi László
Dr. Horváth Lajos

Dr. J. Újváry Zsuzsanna
Dr. Kovács Zsuzsa
Dr. Kövér Lajos
Dr. Láng András
Dr. Móra László Xavér
Dr. Papp Klára
Dr. Perlusz Andrea
Dr. Rosta Gergely
Dr. Schaffhauser Franz
Dr. Szabó Gergely Sándor
Dr. Szekeres Melinda
Dr. Szilágyi Zsolt
Feketéné Dr. Szabó Éva
Megyeriné Dr. Runyó Anna
Szabóné Dr. Molnár Anna
Prof. Dr. Ilonszki Gabriella
Prof. Dr. Karácsony András
Prof. Dr. Kovács Teréz
Prof. Dr. Őze Sándor
Prof. Dr. Polónyi István

ISBN: 978-615-5586-09-5

DOI: 10.23715/TSZ.2016.4

Felelős kiadó: Doktoranduszok Országos Szövetsége
Megjelent: 2016-ban

Minden jog fenntartva. A kiadvány szerzői jogvédelem alatt áll. A kiadványt, illetve annak részleteit másolni, reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni bármilyen formában vagy eszközzel - elektronikus vagy más módon - a kiadó és a szerzők előzetes írásbeli engedélye nélkül tilos.

TAVASZI SZÉL SPRING WIND

IV. KÖTET

Pszichológia- és neveléstudomány

Sporttudomány

Szociológia- és multidiszciplináris társadalomtudomány

Történelem- és politikatudomány

LEVEDIA ÉS ATELKUZU: IDŐREND ÉS FÖLDRAJZI HELY A DAI ÉS A MUSZLIM FORRÁSOK TANÚSÁGA

Juhász Péter

*Szegedi Tudományegyetem, Történeti Intézet, PhD-hallgató
pjuhasz2003@gmail.com*

Absztrakt

A 9. századi magyar szállásterületekről 10. század közepi bizánci forrásunk, a *De Administrando Imperio* (DAI) 8, 37, 38, 39, 40. és 42. fejezete szól. A muszlim földrajzi irodalomban a magyarok lakóhelyéről Ibn Hordādbēh, Al-Hamadānī, a Ġayhānī-hagyomány szerzői írnak. A kutatás nyelvtörténeti alapon a DAI időrendjét megkérdőjelezte, azonban indokolatlan a DAI 38. fejezetét a 9. század elé helyezni, hiszen Levedi Álmos kortársa volt. A DAI 37, 38. fejezete alapján a besenyők (kangarok) a türköktől vették el a Jaik (Urál) és Etil (Volga) közötti területet. A 9. századi muszlim szerzők is tudnak a magyarok kimekek és guzzok utáni, baġānāk előtti lakóhelyéről, illetve a besenyők és a bolgár 'sk.l-ek közötti országaról. Ez nem lehet a magyar Levedia, mert az a Don vidékén kereshető, ott, ahol Atelkuzu is. A DAI szerint a besenyők 50-55 évvel ez [948/952] előtt a türköket elűzték és földjükre települtek. A türkök ma besenyők lakta földjét az ottani öt folyóról nevezik, ám ezt nem mondja forrásunk Atelkuzu-nek. A Ġayhānī-hagyomány a magyaroknak a Rüm-tengerrel határos országaról és az abba torkolló két folyójáról, az Atilról és a Dunáról szól. Atel/Etil néven csak a Volga/Don ismert, a Kuzu~Kubu a DAI szerint a Bug, Atelkuzu e két folyó között kereshető, a besenyők 10. századi földjének keleti felén. Az öt folyó vidéke (Dnyeper-Szeret között), a magyarok 9. század végi lakóhelye nem azonos Atelkuzu-vel, hanem időben későbbi szállásterület.

Kulcsszavak: DAI, muszlim források, Levedia, Atelkuzu, Öt folyó.

Bevezetés, célok

A 10. századi bizánci *De Administrando Imperio* című kézikönyv 38, 39. és 40. fejezete a 9-10. századi magyar történelem egyedi történeti forrása. Időrendjük és történeti képük realitásának megítélése ezért kulcsfontosságú. Az elmúlt fél évszázadban a kutatók többsége mindhárom fejezet forrásának a magyar mondai hagyományt tekintette, eseményeit a nyelvtörténeti adatok alapján több évszázadnyi időre értette. Mások időrendjüket szó szerint értelmezve csak a 9. században számoltak a magyarok kelet-európai jelenlétével. [1] Újabb álláspont szerint a 38. fejezet szövege 9. századi követjelentés lehetett, amely a bizánci politikai vezetés számára mutatta be a magyarok belső állapotait, úgy, mint később ugyanott a besenyőket, Bizánc stratégiai céljai érdekében. Kapitánffy úgy vélte, hogy a gyakorlati politikai útmutatóként a bizánci trónörökösnek készült kézikönyv aligha a magyar előkelők hatalmi ambícióit kívánta megörökíteni, így adatai hitelesek, nem torzítottak. [2] Úgy vélem, a leírtakkal egykorú követjelentés esetében nem gondolhatunk több évszázad eseményeinek összesűritésére a mondai emlékezetben. A 38. fejezet információit az időrend, a földrajzi viszonyok, és a politikai szervezet tekintetében is a 9. századra kell érvényesnek tekintenünk. Tóth Sándor László a 38. fejezet időrendjét vizsgálva kiemelten foglalkozott a Levedi korabeli három éves kazár-magyar szövetséggel. A kutatók döntő többsége a 11. század végi másolatban fennmaradt szövegben elírást feltételezve a három évet 30, 200 vagy 300 évre javította, a nyelvtörténeti koncepcióval történő egyeztetés nyilvánvaló céljával. A DAI párizsi kéziratában a számnév betűvel kiírva szerepel (treis), miközben a számok döntő többsége betűszámmal van megjelölve. A másoló tehát jellemzően nem írta át a betűszámokat, a háromévnnyi idő realitása nem kérdőjelezhető meg. [3] Tóth Sándor László a 38. fejezetről azt is megállapította, hogy két, 9. század végi, illetve 10. század közepi magyar információ téves egybeszerkesztésével készülhetett. [4]

1. A magyar szállásterületek a DAI-ban

A 9. századi magyar szállásterületek kronológiájáról és földrajzi helyéről a DAI 8. és 37. besenyő, 38. magyar, 39. kabar, 40. kabar-magyar és 42. fejezetéből kapunk információkat. A 37. fejezetben a következőket olvashatjuk. A jelent [948/952] 50 évvel megelőzően a besenyők az Atil (Volga) és a Jaik (Urál) folyók között, a kazárok és úzok szomszédságában. 50 esztendeje azonban az úzok a kazárokkal szövetkezve megtámadták őket, és 55 évvel ezelőtt kénytelenek voltak a türköket elűzve, azok földjére, mai lakóhelyükre települni. A besenyők földje nyugaton a bolgárokkal és a türkökkel határos, közepén folyik a Dnyeper, északon a szláv földekig ér, délen Cherson és a (kimmeriai) Bosporus a határa. Keleten Úzia, Kazária, Alánia a szomszédja. A 8. fejezetből kiderül, hogy Besenyőországba Konstantinápoly felől a Duna, Dnyeper és Dnyeszter folyókon lehetséges hajóval eljutni. A 40. fejezet szerint azt a helyet, ahol korábban a türkök éltek, azután a folyó után nevezik, amelyik keresztülfolyik rajta, Etel-nek és Kouzou-nak, és most a besenyők lakják. A 42. fejezet elmondja, hogy Besenyőország a Duna folyó alsó szakaszától 60 napi távolságra egészen Sarkelig terjed, a kazárok erődjéig, amely a Tanais folyó mentén van. A besenyők földjén belül található legnagyobb folyók a Dnyeszter és a Dnyeper. A többi folyó a Szüngül, Üvül, Almatai, Kúfisz, a Bogú, és még sok más. Besenyőország kiterjed a Dnyeper felső szakaszán élő oroszokig, Boszporoszig és Cherszónig, Szaratig és Buratig. Boszporosz után van a tengernek mondott Meótisz-tó torkolata, amelybe sok és nagy folyó ömlik. A Meótisz-tenger északi részén van a Dnyeper-folyó, ahonnét az oroszok Fekete-Bulgáriába, Kazáriába és Szíriába járnak át. A Meótisz-tó keletibb részébe sok folyó torkollik, a Sarkel erődje felől jövő Tanaisz, Charákul, Bal, Burlík, Chadír és sok más folyó. [5] A 38. fejezet szerint régen, Levedi vajdájuk idejében, az akkor sabartoi asphaloi-nak nevezett türkök Kazáriához közel éltek, a vezérükről nevezett Levediában. Ennek folyója a Chidmas/Chingilus nevet viselte. Három évig együtt laktak és háborúikban együtt harcoltak a kazárokkal. Levedi ezért nemes kazár nőt nyert feleségül. A korábban kangarnak nevezett besenyők a kazárokat megtámadva, vereséget szenvedtek, és a saját földjüket elhagyva, a türkökére kellett telepedniük. A türkök a besenyőkkel való harcban kettészakadtak, egy részük kelet felé, Perzsia vidékén települt le. A másik rész, Levedivel nyugatra húzódott, az Atelkuzu nevű helyekre, ahol ma a besenyők élnek. Itt történt Árpád fejedelemmé választása, amely szorosabb kazár függést jelentett. Néhány év múlva a besenyők rájuk törtek, és vereséget szenvedve a türkök Nagy Moravia földjére költöztek (ahol ma is élnek). A türkök ma besenyők lakta földjét az ott levő folyók után nevezik. Ezek a Baruch (Dnyeper), Kubu (Bug), Trullos (Dnyeszter), Prut és a Szeret. [6] A 39-40. fejezet elmondja, hogy a kabarok a kazárok közül valók, a kormányzat ellen felkelve elmenekültek, és a türkökkel együtt a besenyők földjén települtek meg, amelyet az ott keresztülmenő folyó nevére Etelnek és Kuzunek neveznek. Ez után Leó császár kérésére rátámadtak a dunai bulgárokra, és legyőzték őket. Ám a bulgárok szövetségesül hívták a besenyőket, akik a hadban járó türkök őreit elűzték. A visszatérő türkök elhagyták pusztává lett földjüket, és mai földjükre telepedtek, amit a fent mondott folyók után neveznek. [7]

2. A DAI 38-39-40. fejezetének időrendje

A 38. fejezet időrendi egységével szemben két okból is kétely merülhet fel. Egyrészt a levediai és Atelkuzu-i események feltűnően egyeznek (új szállásterület szerzése, kazár kapcsolat, besenyő támadás), másrészt Levedi történetének realitását is sokan megkérdőjelezték. A 37. besenyő fejezet viszont csak egyetlen besenyő-türk összeütközésről szól, így sokan az események kétszeri, más és más forrásra visszamenő előadására gondoltak a 38. fejezet esetében. [8] Ellentmond a duplikálás lehetőségének, hogy említésre kerül Levedia – nyilván Atelkuzu-hoz és Konstantinápolyhoz képest való – közelsége Kazáriához,

és a türkök nyugatra húzódása Levediából Atelkuzu-ba költözve. Rögzítésre került az is, hogy mostanában (948/952) a besenyők Atelkuzu területén élnek, míg régen – a 37. fejezet szerint – az Atil és Jaik folyók között éltek, tehát a türkökkel párhuzamosnak látszóan ők is elmozdultak nyugat felé. [9] Többszöri összeütközésre utal annak említése, hogy a türkök az általuk máig (948/952) lakott Nagy Moráviába költözésük után többé nem harcoltak a besenyőkkel, [10] a besenyőkkel szembeni többszöri, a fentiek értelmében 893-902 előtti vereségük említése, [11] és a Gábriel klerikusnak a besenyők megtámadására adott nemleges türk válasz is. [12] A türkök és besenyők földrajzilag párhuzamos szállásterület váltásai többszöri összeütközésükkel hozhatók tehát okozati kapcsolatba. Emellett a nomád gyakorlat, a legyőzött és alávetett ellenség vezérének a győző családjába házassággal történő bevonása Levedi és türkjei esetében kazár részről nélkülözte a háborúban történő legyőzést és alávetést. A kazárokénál jóval nagyobb haderejű türkök csak a kangarnak nevezett besenyők általi legyőzésük, két részre szakadásuk utáni meggyengülésük és menekülésük után kerülhettek kazár függésbe. Logikus tehát a 38. fejezet előadása, a házasság az egyenlő erejű szövetséges hűségét biztosította, a vazallus fejedelem címe a türkök meggyengülése után kerülhetett felajánlásra, akár a magyarokhoz csatlakozott kavarak feletti uralom visszaszerzésének igényével. [13] A 37. fejezet egyetlen besenyő-türk háborúról szól, amikor a besenyők Etil-Jaik közötti szállásaikat elhagyva a Don-Al-Duna közét elfoglalták a türköktől, a DAI megírása, 948/952 előtt 50 vagy 55 évvel, tehát a 893-902 közötti évtizedben. A PVL 898-ra, illetve Oleg idejére teszi a besenyők és magyarok megjelenését Kijevnél. [14] A DAI szerint ezt közvetlenül megelőzte a magyarok bulgáriai hadjárata, amely után a besenyők rátámadtak a magyar szállásokra. A bulgáriai magyar hadjárat 893 utánra datálható. [15] Így a besenyő támadást 893-898 közé helyezhetjük időben, pontosan a DAI megadta időintervallumba. A 38. fejezet viszont két besenyő támadásról tud, egyikről Levedi idején, amely után a türkök Atelkuzu-ba települtek, és egy másikról, amelyet követően a türkök Nagy Moráviába költöztek. Ez utóbbi, a Bölcs Leó császár idején (886-912) lezajlott háború, a 37. fejezetben leírt háborúval lehet azonos. Amennyiben a DAI-nak az első háború, a fejedelemválasztás és a második háború időközeire vonatkozó 'kevés idő múltával' illetve 'bizonyos idő múlva' vagy 'néhány év után' időmeghatározásait egyaránt néhány évnyi időkülönbségnek értékeljük, nem lehetetlen, hogy mindkét besenyő támadás Bölcs Leó uralma (886-912) idején zajlott le. Ez esetben a magyarok három éves együtt harcolása a kazárokkal 886 tájára lenne datálható. [16] Mégis úgy vélem, mivel a szerző az eltelt időt az első esettel szemben a második esetben nem ítélte 'kevés'-nek, néhány évet vagy bizonyos időt jelzett, aligha gondolhatunk kis időkülönbségre. Figyelembe véve a 'régen' kifejezés sok évtizednyi vagy évszázadnyi idő jelentését is, a fejedelemválasztás és a honfoglaláshoz vezető besenyő támadás időkülönbségét fél évszázadnál rövidebb, két-három, vagy négy évtizednyi időre becsülhetjük. [17] Az Atelkuzu-ban eltöltött időszak kronológiai helyzetéről a következők állapíthatók meg. A Fuldai Évkönyvek szerint a magyarok elsőként 892-ben, majd 894-ben is jelentős, nem alkalmi szerepet vállaltak a Kárpát-medence katonai-politikai eseményeiben, így valószínűsíthető, hogy korabeli lakóhelyük vagy közvetlen érdekszférájuk az érintett Pannonia viszonylagos közelségében lehetett. [18] A 39. fejezet a kabarok és türkök által Atelkuzu-ban együtt eltöltött idő hosszúságára is ad utalást. A szöveg szerint ebben az időben tanították meg a kabarok a türköket a kazárok nyelvére, amit tehát előzőleg nem ismertek. Itt értesülünk még a kabarok háborúban való élenjárásáról, és a törzsszövetség átalakításával járó beszerzésükről is. A kazár nyelv megismerésével, a kétnyelvűség kialakulásával számolhatunk a török jövevényszavainkból tükröződő életmód és terminológiája átvételével is, a kabar-magyar együttélés ezen időszakában. A hosszú lefolyású nyelvi folyamatok, közös háború(k), a politikai szervezet átalakítása legalább egy emberöltőnyi időt igényeltek. A költözés és a bulgáriai hadjárat között tehát 25-30 évnyi időközzel is számolhatunk. Abszolút kronológiai támpontot a Salzburgi Évkönyvek nyújt a Bécs melletti 881-es kabar-magyar

katonai akció megörökítésével. A kabarok szereplése nyomán a magyarok lakóhelyét 881-ben már bizonyosan Atelkuzu-ban kereshetjük. [19] Ezzel szemben az Annales Bertiniani 862-es híradásában a Német Lajos országára támadó ungrok egyedül szerepelnek, kabarokról nincsen szó. [20] Konstantin legendájában 867-ben a gothi, obri, toursii/tourci, kozari népekről olvashatunk, a szomszédság alapján a „turk” (türk) név Kazáriától nyugatra élő magyarokat takarhat. A térítő 861-es kazáriai útja során pedig a krími Kherszón közelében találkozott egy kazár, majd egy ugor csapattal. [21] A 860-as évek elején tehát számolhatunk magyarokkal a Krím közelében, ahol Atelkuzu kereshető. Nincsen információnk arról, hogy a 38. fejezetben leírt levediai események és a 39. fejezetből ismert kazáriai belháború milyen kronológiai viszonyban van egymással. Egyedüli viszonyítási lehetőségünk az a tény, hogy a kangarok Levedi türkjei előtt a kazárokat támadták meg, akik azonban visszaverték őket. Erre aligha kerülhetett volna sor a leírásból igen súlyosnak tűnő kazár belháború folyamán. Mivel a kazáriai harcok a kabarok és türkök Atelkuzu-ba települését mindenképpen megelőzték, úgy vélem, a kazáriai belháború a türkök kangar megtámadása és kettészakadásuk után kezdődhetett meg, talán éppen a türkök kazáriai megjelenésével oksági összefüggésben. A 40. fejezetben a belháború és a költözés eseményei az „ezután” szóval kapcsolódnak, szemben az eltelt idő hosszának a 38. fejezetben tapasztalható gondos megkülönböztetéseivel, így gyors egymás utáni bekövetkezésük valószínűsíthető. Erre a belháborúra és a közel egyidejű besenyő és türk támadásra vonatkozhat az ún. Schechter-level 10. század közepi adata, amely szerint József (890 táján született) akkori kazár uralkodó nagyapja, Benjámín idejében (850-860 körül) az Asiyā/Arsiya nép (hwarezmi származású kazáriai muszlimok), türkök, besenyők, makedónok (a bizánci makedón-dinasztia) támadtak Kazáriára. [22] [23] A fentiek alapján úgy vélem, a fejedelemsválasztás és a kabar csatlakozás 860 tájára keltezhető. Ezt kevéssel, talán csak néhány évvel előzhette meg a három éves szövetség, a kangar támadás, és a türkök kettészakadása, amennyiben hitelt adunk szövegbeli helyzetüknek.

A levediai kor kezdetére is léteznek adataink. Az Annales Bertiniani a 839. évnél beszámol a Konstantinápolyból valószínűleg a Dnyeper folyón hazatérő rusz küldöttekre támadó „barbár és igen vad” népről. [24] A Bajor Geográfus 860 körül ugyanezen jelzőket használta e táj török népeinek egyikére: „Sebbirozi habent ciuitates XC. Vnlizi, populus multus, ciuitates CCCXVIII. Neriواني habent ciuitates LXXVIII. Attorozi habent CXL VIII, populus ferocissimus. Eptaradici habent ciuitates CCLXIII. Vuillerozi habent ciuitates CLXXX. Zabrozi habent ciuitates CCXII. Znetalici habent ciuitates LXXIII. Aturezani habent ciuitates CIII. Chozirozi habent ciuitates CCL.” Az –i és –(j)ani végződésű nevek szlávokat, az –ozi végűek törököket takarhatnak: Sebbir(ozi)~Szabir, Attor(ozi)~Turk, Vuiller(ozi)~Bilar/Volgai bolgár, Zabir(ozi)~Szabir, Chozir(ozi)~Kazár. [25] [26] A DAI Theophilosz császár idején számol be a kazár kagán kérésére a Don alsó folyásánál a bizánciak által felépített Sarkel erődjéről. [27] Sarkel 838-842 közötti építése Bizánc és Kazária a status quót felborító magyarokkal szembeni együttműködésének eredménye lehet. Levedi kazár házasságát a DAI szerint csak a kangar támadás, a magyarok kettészakadása után követte a fejedelmi cím felajánlása a kazár kagán által. Ez korábbi önállóságukra és jelentős katonai erejükre utal, a kazárok a magyarok 840 körüli Don-vidéki feltűnésekor védekezésre kényszerülhettek. [28] Álláspontom szerint az Al-Dunánál 838-ra vonatkozóan György barát folytatójánál hun, türk és ungri néven is említett ellenség a bolgárok által már előzőleg (811, 814) is segítségül hívott, és általuk „vegre, ugre” néven ismert avarokra érthető. [29] Citált forrásunk a 10. század közepéről származik (950-960), amikor a bizánci irodalomban türknek nevezett magyarok népies „ungri” neve már ismert volt (941), így a két név utólagos azonosítása feltehető. [30]

A DAI közlése szerint Árpád a bulgáriai háború és Atelkuzu elhagyása, a Nagy Morávia földjére településkor már nagyfejedelem volt, ennek időpontja pedig a 37. besenyő fejezet alapján 893-902 közé tehető, a bulgáriai háború kezdetének fentebb megállapított legkorábbi

időpontja alapján pedig 893-ban már számolhatunk fejedelemségével. Fia, Liuntika „ebben az időben” már fejedelem (arkhón) volt, e bizonytalan időmeghatározás legkésőbb 912-re értelmezhető. [31] Amennyiben Liuntika valóban azonos a harmadik fiúval, Jutocsával, apja 880-890 tájára tehető születésekor akár 40-50 éves is lehetett. Árpád születését így 830-850-közé helyezhetjük, fejedelemmé választása 30 éves kora körül, 860-880 között történhetett. Mint láttuk, a 860 körül a Krímben feltűnő magyarok ekkor már Atelkuzu-ben élhettek, így a 860-865 körüli fejedelemválasztás látszik reálisnak. A honfoglalás időszakát közel két nemzedékkel, mintegy 40 évvel megelőzve, 860 tájára tehetjük Levedi uralmának végét, aki 840 körül már a magyarok élén állhatott.

3. A szállásterületek földrajzi helyéről. Levedia.

A DAI szerint az első besenyő-magyar háború előzménye a besenyőknek (kangaroknak) a kazárok elleni sikertelen támadása volt. A kazároktól vereséget szenvedett besenyők aligha fordulhattak a türkök ellen a győztes kazárokon keresztül, így arra gondolhatunk, hogy a 9. század első felében Kazáriától keletre, a Volga alsó szakaszának keleti partján élt besenyők [32] türk szomszédjai szintén a keleti parton, a folyó mentén feljebb éltek, a későbbi Baskíria területén. A Szamara és Orenburg környékén előkerült régészeti leletanyag a 9. század eleji magyarság hagyatéka lehet. [33] [34] A 37-38. fejezetek alapján a Levedi idejében a türköktől elfoglalt, réginek mondott Etil és Jaik közötti besenyő szállásterület azonosítható Levediával is. Forrásunkban a Chidmas/Chingilus nevet viselő folyóját azonban Kazária közelében egyedül a Dontól nyugatra található mai Szüngul folyóval azonosíthatjuk, a többi lehetséges mai földrajzi azonosítás a Bug vidékén nem Kazária, hanem Bizánc közelében helyezkedik el. [35] Ezért a türkök Volgán túl hagyott szállásai a későbbi Baskíriával azonosíthatóak, a kazár területen való helykeresés, „kóborlás” első, három éves időszakára vonatkozhat a 38. fejezet első szakasza, amikor a kazárokkal még csak Levedi nemzetsége vagy törzse került közelebbi kontaktusba, az új, Meotisz-Don vidéki szállásokon. A 38. fejezet forrásainak téves összeszerkesztése eredményezhette azt a látszatot, mintha a kangar támadáskor Levediát hagyták volna el, amelyet időben követett volna Atelkuzu megszállása.

A muszlim szerzők egyhangúan állítják, hogy a magyarok Horaszánból, Perzsia északkeleti határvidékéről jöttek. [36] Ibn Hurdābih 847 előtti leírásában a ġ.f.r (maġġar) nép a kimekek és a guzzok után, a baġānāk előtt szerepel. Ha a névazonosítás helyes, elődeink a 9. század közepe előtt az Aral-tó és a Volga közötti steppén éltek. Al-Hamadānī 290 (894) körüli munkájában a turkok (magyarok) már a guzzok és a baġānāk után, tehát a besenyőktől nyugatra helyezkednek el. [37] E két forrás híven tükrözi tehát a besenyők és a magyarok mozgását. A 9. század végi Ġayhānī-hagyomány mégis a besenyők és a bolgár ’sk.l-ek közé helyezi a magyarok határát. [38] A besenyőktől szerinte „...északra a ħifġāh országa; dél-nyugatra a ħazar országa; keletre a guzzīya országa; és nyugatra a saqlab országa terül el. [39] [40] [41] Ez a terület a DAI-ban megörökített régebbi besenyő szállásterülettel azonos, az Etil (Volga)- és a Jaik (Urál)-folyó között, ahol egy besenyő csoport az oguzok kötelékében hátramaradt. Figyelemre méltó, hogy a baskírok később ugyanezen a területen jelentek meg. Ibn Fadlān szerint 922-ben a baskírok a (keleti) besenyők és a volgai bolgárok között helyezkedtek el. [42] Kmoskó szerint Al-Ġayhānī ismeretlen forrása a magyarok egyik határát az Aral-tó vidéki besenyők és a (volgai) bulgár ’skl-ek közé helyezve a valóságban a baskírokról írt, akiket a muszlim földrajzi irodalom azonosít a magyarokkal. [43] A muszlim szerzők húszezer baskírról tudnak nyugaton és kétezerről keleten. [44] A kazárok és kimekek között kétezzer emberrel élt Bašgirt nevű kazár előkelő története a baskírok kazár alárendeltségét igazolja a Levedi korabeli magyarokhoz hasonlóan. A baskírok 842/47-ben már az Urál (Jaik)-folyó vidékén, a volgai bolgárok mögött éltek. [45] [46] [47] A magyarok pedig 840 körül már a Volgától nyugatra bukkantak fel. Úgy tűnik, hogy a Levedi népét ért besenyő támadás állhat a baskír-magyar szétválás hátterében.

4. Atelkuzu földrajzi helye.

A türkök fejedelmének Atelkuzu-ben a kazárok szokása és törvénye szerint, a kagán akaratából történt megválasztása, kazár hierarchiába tartozása (künde), a türköknek kazár fennhatóságú területre történt költözésére utal. Kazária a 10. században József kagán levele szerint a Donnál a Donyec torkolat fölött fekvő Sarkel, a Don-Volga szoros és a Volga torkolat között helyezkedett el. József kazár uralkodó a neki adózó népek között a Volga-menti népek mellett a szeverjánokat, vjaticsokat és a szlovéneket említi. [48] Sarkel és a Don vonala csak a 10. században, a besenyők beköltözése után lett Kazária nyugati határa. A 9. században a kazár terület jóval nyugatabbra is kiterjedhetett, amire a PVL 852-es és 859-es bejegyzéséből a keleti szlávok, 856-ból pedig Kijev kazár adóztatásából következtethetünk, amelynek a ruszok kijevi beköltözése vetett véget. A PVL tanúsága szerint 884-ig azonban a Kijevtől keletre élt szeverjánok, 885-ig a Dnyepertől keletre élt radimicsek még a kazároknak adóztak, amit az Oleg vezette ruszok szüntettek csak meg. [49] A kazár fennhatóság a 880-as évek közepéig tehát a Dnyeper vonaláig ért, Kijev táján már az önálló ruszok éltek. A magyarok ekkor kazár fennhatóság alatt csak a Volga-Don és a Dnyeper között élhettek, nyugatabbra nem.

A DAI 37. fejezetében a besenyők eredeti lakóhelye határaiként elsőként az Atil, majd a Jaik folyó szerepel, utána pedig a kazárokkal, majd az úzokkal közös határaik olvashatók. A sorrend alapján az Atilnál a kazárok, a Jaik-nál az úzok határa kereshető. [50] A Kazáriától keletre fekvő régi besenyő szállásterület nyugati határát alkotta tehát az Atil, Etil folyó, amely így csak a Volga lehetett. Már a 7. századi örmény Földrajz is közli, hogy a Kasbic' tengerbe torkolló hetvenágú folyót nevezik a t'urk'ok At'l néven, amely Sarmatia és Skiwt'ia határa. [51] Az „Atelkuzu” és „Atel kai Kuzu” neveknek magyar „Etelköz” tájnévként, vagy „folyóköz” köznévként értelmezése hagyományos a kutatásban. [52] [53] Ám a DAI „Atel” folyójának egyes száma azt mutatja, Konstantin pontosan tudta, hogy egy bizonyos folyó tulajdonnévvel van dolga, nem köznévvvel. Az „atel, etil” szavak „víz, folyó” jelentése ismeretlen a magyarban, utóbbiak ősi, finnugor-kori kifejezések. [54] [55] Csak néhány, többnyire Volga-vidéki (!) török nép nyelvében van „atil” köznév, folyó jelentéssel. [56] Az Árpád-korban szinte az összes víznév-típusból alakult folyóköz név, van „Vízköz”, „Jóköz”, „Sárköz” és „Tóköz” alakú területnév, éppen csak „Etelköz” névnek nincs nyoma. Emellett az Árpád-kor jó részében a két határfolyóról nevezték meg a közbenső területet, „Tisza-Bodrogköz” alakban, a nagyobb folyó neve csak a későbbiekben kopott le. Így a 9. században mindenképpen túl korainak látszik „Etelköz” név létezésének feltételezése. Emellett forrásaink alapján Atelkuzu igen nagy terület elnevezése lehetett, az Árpád-kori magyar folyóköz nevek viszont többnyire kis területek elnevezései. Egyik forrás sem szól folyó+köz összetételű névről, hanem az egyes folyók nevére elnevezettnek mondja a szállásterületeket. Talán az Anonymusnál jellegzetes, de ténylegesen is létezett folyónév+melléke tájnevekre gondolhatunk, a Tisza melléke, Körös melléke alakokhoz hasonló „Etel melléke” formában. [57] Míg a 38. fejezetben Atelkuzu egy névnek írva, de többes számban „helyek”-nek van nevezve, addig a 40. fejezetben Etel és Kuzu alakban két néven szerepel, de átszelő folyója egyes számban olvasható. Az ellentmondás nyilvánvaló. A többes számú „helyek” szó több, egymással szomszédos, elkülönülő területre utal, a steppén ilyen helyzet csak több folyó által átszelt térség esetén képzelhető el, mint amilyenek az azokról megnevezett besenyő és magyar szállásterületek is. Éppen csak Atelkuzu vagy Atel és Kuzu lenne a kivétel?

A magyar szállásterület folyóiról a szintén 9. századi muszlim Ġayhānī-hagyomány nyújt további információkat. E forráscsoport a magyaroknak a Rūm-tengerrel határos országáról és az abba torkolló két folyójáról szól, akik télen a hozzájuk éppen közelebb található folyóhoz húzódnak, és halászzal tartják fenn magukat. [58] E folyók nevét a források Āt.l/Atil/At.l/Ātīl és Dūbā/Rūnā/W.fā/Waqā alakban adják meg. [60] A kutatás az Etilnek és

Dub(n)ának értelmezett folyókat a konstantinosi Etelköz folyóival azonosítja. [59] A második folyó az (Al-)Duna, az első a Donnal tartom azonosíthatónak. Ibn Hurdābih szerint a rus' kereskedők a saqliba folyóján, a Tanais(!) utazva Hamliḥ, a kazárok városa mellett haladnak el, ez pedig a Volga alsó szakasza mellett volt. Ám ismert tény, hogy a Don és a Volga alsó szakaszát ugyanazon folyó, az Atil két ágának tekintették akkoriban, így Tanais néven nyilván a Don felső szakasza szerepelhet. A Volga felső szakasza nem a szlávok, hanem a volgai bolgárok földjén haladt keresztül. A Ġayhānī-hagyomány a magyarok mindkét folyóját a Fekete-tengerbe ömlőnek tudja, tehát nem lehet a Volgáról szó. A 13. században Magyarországon a Dont nevezték Ätil-nak. Benedictus Polonus szerint az oroszok által Volgának nevezett folyó a Thanais [61] Gardīzī a magyaroktól jobbra (keletre) található folyóról azt írja, hogy a saqlāb-ok felé, majd onnan a hazar-ok vidékei felé folyik, ez a nagyobbik. Al-Mas'ūdī szerint a Pontos tengerbe torkollik a Tanāis folyó, amelynek mentén a saqliba lakóhelyei találhatók, itt is a Donról van szó. Al-Bakrī szerint a Mānaytīš-tengerbe szakadó hatalmas folyó, a Tanā'is mellett Yāfaṭ több fia él (szlávok). Al-Istahrī és Ibn Hauqal szerint az Ätil Rūs és Bulgār felől folyik al-Hazar-ba, tehát ez a Volga, Al-Dimišqī viszont a Dont nevezhette a szlávok és ruszok folyójának. [62] [63]

Nyugat-európai, latin nyelvű forrásaink közül Regino a lotaringiai Prüm apátja 908-ban befejezett műve számol be arról, hogy az Úr 889. évében az ungrok... "a szkíta tartományból, a Thanais mocsaraiból jöttek elő. A szkítákat a szomszédos besenyők üzték ki, akik számban és vitézségben is felülmúlták őket. Azok pedig mindezek után elsőként a pannonok és avarok pusztaságát kóborolták be." [64] A Thanais szereplése az Etilnek a Meotis mocsaraiba torkolló Donnal való azonosságát valószínűsíti. Az anonymusi „Dentumoger” földrajzi név, a „Don” folyónév és a magyar népnév „moger” alakja összetételeként Atelkuzu-vel azonosítható. [65]

5. Atelkuzu és az Öt folyó

Atelkuzu-nek a Dunáig való kiterjedése erősen kérdéses. A DAI 38. fejezete szerint az a föld lett a türkök után a besenyőké, amelyet az ott levő folyók, a Dnyeper, Bug, Dnyeszer, Prut és Szeret után neveznek, ám ezek között sem Atel, sem Kuzu nevű folyó nem szerepel. A besenyők szempontjából nézve szintén ellentmondásos a helyzet. A 37. fejezet szerint a besenyők földje az Al-Dunától a Donig/Volgáig terjedt, és a népesség nagyjából fele, 4 törzs a Dnyepertől keletre, Kazária felé élt. Eszerint tehát a Dnyeper a besenyők földjét középen szelte át. Ezzel szemben a 38. fejezet a besenyők új hazáját a Dnyeper-Szeret térségben jelöli ki, egyértelműen a Dnyepertől nyugat felé, az öt folyó vidékére kiterjedve. Aligha lehet véletlen, hogy a kifejezetten a besenyőkről szóló 37. fejezettel szemben, amely az Al-Dunától a Donig terjedően jelöli meg a besenyők 10. századi országát, a 38. fejezet ennek csak nyugati részét adja meg, mint a türkök korábbi hazáját. A DAI nyomán a 9. századi magyar szállásterületnek egy szűkebb (Szeret-Dnyeper közötti) és egy tágabb (Al-Duna-Don, Sarkel) értelmezése lehetséges. [66] Úgy látszik, hogy a 9. század végi magyar és a 10. századi besenyő szállásterület földrajzilag csak részben fedte egymást.

Vajon mi lehet e jelenség magyarázata? A 38. és 39. fejezet tanúsága szerint bizonyos, hogy Levedia elhagyása után a türkök Levedivel, illetve a kabarok a türkökkel együtt Atelkuzu-ben települtek meg, mert ezt a szöveg mindkét helyen, világosan megmondja. Az öt folyó vidéke említésekor azonban nem szerepel az „Atelkuzu” kifejezés, és az „Atel” folyónév, sem a 37. sem a 38. fejezetben, holott előbbi ugyanúgy az ott található folyók után elnevezettnak mondja, miként Atelkuzut is. A DAI 37. fejezetében a 9. századi besenyő területet meghatározó ᾿Ατὶλ és Γεῖχ folyók közül az első helyen szereplő kétségtől azonos a 38. fejezetben olvasható ᾿Ατελ(κούζου) és a 40. fejezetben szereplő ᾿Ετέλ folyókkal. [67] Így Atelkuzu nevének előtagja a Volga és a Don török „Ätil” nevével azonosítható. [68] A fentiek

értelmében Atelkuzu és az öt folyó vidéke valószínűleg nem azonosítható egymással, hanem két, egymással földrajzilag ugyan részben egybeeső, de időben egymást követő magyar szállásterületről lehet szó. [69] Amennyiben Atelkuzu utótagja, a Kouζου azonos a Kouβοῦ, azaz a Bug folyóval, az öt folyó egyikével, a két terület kis részben fedhette egymást, ez pedig magyarázhatja az azonosítási zavart. A nyugati magyar határvonal 9. századi megváltozásának talán a muszlim írott hagyományban is van nyoma. A DAI 42. fejezete a Dnyesztert és a Dnyepert jelöli meg a besenyők Bulgária (Al-Duna) és Kazária (Don) közötti területének legnagyobb folyóiként. [70] A magyarok korábban mégsem ezekhez, hanem a bolgárokkal és besenyőkkel határos folyóikhoz vonultak téli szállásaikra, az Al-Dunához és a Donhoz. Talán azért, mert nem egy időben voltak a magyarok határfolyói. Gardīzī azt is közli, hogy a magyaroktól balra, saqlāb-ok oldalán levő folyónál, van egy nép a rümök közül, akik mind keresztények, n.nd.r.-nek nevezik őket. A Hudūd al-'Ālam pedig W.n.nd.r országot a tőle keletre található barādāsok, délre lakó kazárok, a nyugatra található hegység és az északra élő magyarok közé helyezi. A kutatás a „nándor”-ként értelmezett n.nd.r. nevet a dunai bolgárok „onoyundur” nevével egyeztetni, és így a folyót az Al-Dunával azonosítja. [71] Azonban a Hudūd al-'Ālam leírása országuk helyéről inkább a Fekete-tenger Don-Dnyeper torkolat közötti partvidékére utal, ahol kazár uralom alatt létezhetett még egy bolgár néptörzsedék ebben az időben. Ide kapcsolódik e forrás információja, amely szerint a magyarok téli tartózkodásának helye a köztük és a rüsök között levő folyó partja. [72] E két adat a magyarok nyugati határfolyójaként a rusz Kijevnél elhaladó Dnyeper folyóra utalhat, az Al-Dunáig csak később terjedhetett ki a magyar fennhatóság.

6. Következtetések

Forrásainkból kirajzolódik a 9. századi magyarság három, időben egymást követő, északkelet-délnyugati irányban elhelyezkedő szállásterülete. A magyarok század első felében a besenyők, Kazária és a volgai bolgár eszkiek között, a Volga balpartján, a későbbi Baskíriában élhettek. E lakóhelyükről a szomszédos kangarok (besenyők) valamikor a 840-es években űzhették el Levedi türkjeit, akik a Volgán és Donon (Ätel) átkelve egészen a Dnyeperig és a Bugig (Kuvu~Kubu) kiterjedő Ätel kai Kuzu-ben (Atel és Kuzu) leltek új hazára. Levedi lakóhelye, Levedia ezen belül, a Don közelében, Kazária közeli szomszédságában kereshető. A belső viszályoktól fokozatosan gyengülő Kazár Kaganátus északi területeit az úzok elől nyugatra húzódó besenyők ragadták el, akik az ott élt magyarokat még nyugatabbra szorították, a Dnyeper és a Keleti Kárpátok közé. A magyarok szállásaikat a 890-es évek végén, esetleg a 898. év folyamán, egy újabb besenyő támadás nyomán helyezték át végleg a Kárpát-medencébe.

Irodalomjegyzék

- [1] Tóth Sándor László: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. (A magyarság a 9-10. században)*. Belvedere Meridionale, Szeged, 2015. 28-74, 96-104.
- [2] Kapitánffy István: *Konstantinos magyarokra vonatkozó tudósításainak forrásai*. Antik Tanulmányok 43, 1999. 283-285.
- [3] Tóth Sándor László: *Három esztendő vagy 300 év? Megjegyzések a DAI 38. fejezete időviszonyaihoz*. Acta Universitatis Scientiarum Szegediensis Acta Historica Tomus CXXXVII, 2015. 3-17.
- [4] Tóth Sándor László: *A magyar törzsszövetség i. m.* 153-154.

- [5] Constantine Porphyrogenitus: *De Administrando Imperio*. Greek text edited by Gyula Moravcsik. English translation by R. J. H. Jenkins. New, Revised edition. Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies. Trustees for Harvard University. Washington, District of Columbia. 1967. Továbbiakban: DAI 1967. cap. 37: 166-169. cap. 8: 54-55. cap. 40: 176-177. cap. 42: 182-187.
- [6] DAI 1967. cap. 38: 170-175.
- [7] DAI 1967, cap. 39-40: 175-177.
- [8] Tóth Sándor László: *A magyar törzsszövetség i. m.* 95-104.
- [9] DAI 1967, cap. 38, 172-173, cap. 37, 166-167.
- [10] DAI 1967, cap. 38, 172-173.
- [11] DAI 1967, cap. 3, 50-51.
- [12] DAI 1967, cap. 8, 56-57.
- [13] Tóth Sándor László: *A magyar törzsszövetség i. m.* 153-154, 158-162.
- [14] *Повесть временных лет. Часть I.* Текст и перевод. Подготовка текста Д.С.Лихачева. Перевод Д.С.Лихачева и Б.А.Романова. Под редакцией В.П.Адриановой Перетц. (Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1950. Серия «Литературные памятники») (PVL) 18-19, 39-47.
- [15] *A Magyar Honfoglalás Kútfüi.* Szerk.: Pauler Gyula-Szilágyi Sándor. Bp. 2000, 93-94.
- [16] Czeglédy Károly: *Megjegyzések a honfoglalás előtti magyar királyság intézményéhez.* In: *A magyar nyelv története és rendszere.* Szerk. Imre S. Szathmári I., Nyelvtudományi Értesítő 58, 1967. 83-87. 85.
- [17] Tóth Sándor László: *Három esztendő vagy 300 év? i. m.* 5-7.
- [18] *A honfoglalás korának írott forrásai.* Olajos Teréz, H. Tóth Imre és Zimonyi István közreműködésével szerkesztette Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged. 1995. Továbbiakban: HKIF. 188-190.
- [19] HKIF 209.
- [20] HKIF 184.
- [21] HKIF 162.
- [22] Hunyadi László: *A Schechter-féle szöveg: egy névtelen kazár zsidó levele Haszdai Ibn Sapruthoz.* In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez.* Magyar Őstörténeti Könyvtár 16. Sor.szerk: Zimonyi István. Szerk: Róna-Tas András. Bp. 2001, 162-175.
- [23] Róna-Tas András: *Magyarok korai történelmünk forrásaiban.* In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez.* Magyar Őstörténeti Könyvtár 16. Sor.szerk: Zimonyi István. Szerk: Róna-Tas András. Bp. 2001, 23.
- [24] HKIF 183.
- [25] *Geographus Bavarensis.* Letöltve: <http://www.idrisi.narod.ru/geo-bavar.htm>
- [26] Witczak, K. T.: *Dwa studia nad Geografem Bawarskim. Zwei Studien zum Geographus Bavarus.* Roczniki Historyczne 59 (1993), 5-17. 13-17.
- [27] DAI 1967, cap. 182-183.
- [28] Tóth Sándor László: *A magyar törzsszövetség i. m.* 139-140.
- [29] Olajos Teréz: *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai.* Szeged, 2001. 54-57.
- [30] Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* Bp. 1988. 52-56, 28-29. Továbbiakban: ÁMBF.
- [31] Tóth Sándor László: *A magyar törzsszövetség i.m.* 218-219.
- [32] Katona-Kiss Attila: *Az oguz és a karluk törzsek szállásváltása a VIII. században.* In: *Hadak útján XX. Népvándorlásokor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete.* Budapest-Szigethalom 2010. október 28-30. 191.
- [33] Türk Attila Antal: *A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör.* SZTE-BTK Történettudományi Doktori Iskola Medievalisztika Program. Doktori (PhD) disszertáció. Szeged, 2011. 197-198.

- [34] Türk Attila Antal: *A korai magyar történelem régészeti kutatása Magyarországon*. In: magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. Szerk. Sudár Balázs–Szentpétery József–Petkes Zsolt–Lezsák Gabriella–Zsidai Zsuzsanna. Budapest, 2015. 19–29. 21-25.
- [35] Tóth Sándor László: *A magyar törzsszövetség i.m.* 122-133, 127. 7. ábra.
- [36] Zimonyi István: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról*. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete. Magyar Őstörténeti Könyvtár 22. Balassi Kiadó. Budapest. 2005. 73, 79, 81. Balassi Kiadó. Budapest. 2005.
- [37] Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről*. Földrajzi irodalom I/1, Magyar Őstörténeti Könyvtár 10. 1997. Szerk.: Zimonyi István. Balassi Kiadó, Budapest. 106-108, 154, 45.
- [38] Zimonyi István: *Muszlim források i.m.* 57: Ibn Rusta, al-Bakrī, Abū-l-Fidā.
- [39] Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről*. Földrajzi irodalom I/2. Magyar Őstörténeti Könyvtár 13. Szerk.: Zimonyi I. Balassi Kiadó, Budapest 2000. 252.
- [40] Zimonyi István: *Muszlim források i.m.* 59: Al-Marwazī, Gardīzī, al-Bakrī.
- [41] Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók I/1 i.m.* 203.
- [42] Zimonyi István: *Muszlim források i.m.* 60: Hudūd al-'Ālam, Balhī-hagyomány, Kāšgarī.
- [43] Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók I/1 i.m.* 200-201, 207.
- [44] Zimonyi István: *Muszlim források i.m.* 66, 51.
- [45] Zimonyi István: *Muszlim források i.m.* 26, 65-66, 205: Gardīzi.
- [46] HKIF 25-26.
- [47] Váczy Péter: *A magyarok vándorútja keletről nyugatra*. Antik Tanulmányok 22 (1975), 283-285. 287.
- [48] Zimonyi István: *Muszlim források i.m.* 144. 146. térkép.
- [49] *Повесть временных лет. Часть I.* Текст и перевод. Подготовка текста Д.С.Лихачева. Перевод Д.С.Лихачева и Б.А.Романова. Под редакцией В.П.Адриановой Перетц. (Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1950. Серия «Литературные памятники») (PVL) 18-19, 39-47.
- [50] DAI 1967, cap. 37. 166-167.
- [51] Paulik Ágnes: „*A világ bemutatása*”. Egy 7. századi örmény Földrajz a steppe népeiről. In: Források a korai magyar történelem ismeretéhez. Szerk.: Róna-Tas András. Magyar Őstörténeti Könyvtár 16. Bp. 2001, 28-68. 47. 14, 19, 20, 21. sor.
- [52] Tóth Sándor László: *A magyar törzsszövetség i.m.* 228-249.
- [53] Zimonyi István: *Muszlim források i.m.* 210.
- [54] Fehér Géza: *Atelkuzu területe és neve*. Századok 47 (1913), 577-590, 670-685, 675, 673.
- [55] Györffy Erzsébet: *Folyóvíznevek a korai ómagyar korban*. Egyetemi doktori (PhD) értekezés tézisei. Debreceni Egyetem Nyelvtudományok Doktori Iskola, Debrecen 2009. további irodalommal.
- [56] Zimonyi István: *Muszlim források i. m.* 210.
- [57] Kristó Gyula: *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19 (Szeged 2003). 18-19, 16-17, 23-24.
- [58] Zimonyi István: *Muszlim források i. m.* 152. 20-22: a Ğayhānī-hagyomány, Ibn Rusta (903-913?), Gardīzī (1050-53), a Hudūd al-'Ālam (982).
- [59] Zimonyi István: *Muszlim források i. m.* 209.
- [60] Zimonyi István: *Muszlim források i. m.* 197: Gardīzī, Al-Marwazī, 'Aufī, Šukrallah, Šukrallah, Muhammad Kātib.
- [61] Zimonyi István: *Muszlim források i. m.* 201, 210.
- [62] Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók I/2. i. m.* 27, 74, 207, 233.
- [63] Zimonyi István: *Muszlim források i. m.* 215, 218, 156, 51.
- [64] MEH 196-199.

- [65] Márton Alfréd: *Dentümgöyer*. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál – Makk Ferenc. Budapest, 1994. 166.
- [66] Zimonyi István: *Muszlim források i. m.* 152.
- [67] DAI 1967. cap. 37: 166-167, cap. 38: 172-173, cap. 40. 176-177.
- [68] Zimonyi István: *Muszlim források i. m.* 208-209.
- [69] Czeglédy Károly: *A magyarság Dél-Oroszországban*. In: A magyarság őstörténete. Szerk. Ligeti L. Budapest 1943, 100-122. 104.
- [70] DAI 1967, cap. 42. 184-185.
- [71] Zimonyi István: Muszlim források i 179-182.
- [72] Zimonyi István: Muszlim források i.m. 152. 20-22: Hudūd al-'Ālam (982).

Lektorálta: Dr. habil. Tóth Sándor László, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet, Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék